

EMLÉKBESZÉD

HABERERN JONATHÁN

FŐLÖTT.

HUNFALVY PÁL

R. TAGTÖL.

BUDAPEST, 1881.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia írástólban.)

Emlékbeszéd Haberern Jonathán

levelező tag fölött.

A ki a Vág mentében fölfelé halad Liptóig s folytatja útját a Vág eredetéig, az a *Felerdőre* (Hochwald) jut, mely nevezetes választó a Vág és Poprád vizeire nézve. Amazok, a Vág vizei, Komáromnál a Dunába sietnek, hogy a hazának legnagyobb folyamát neveljék; ezek, a Poprád vizei, a hazából kisietnek, mintha nem akarnának a sorsában osztozni. Azonban a Felerdő partosán az utazó bizony nem gondol, a vizek elválására, melyek sietnek és mindig tovább sietnek, — a változás képei, — mert oly tájjék táruul eléje, a melynek nézésébe oda feledi lelkét. Balra a Tátra felséges homlokai meredeznek fel a kék égbe, ha felbők nem boronganak rajtuk, melyek még csodálatosabbnak sejtetik azt, a mit a szem elől elborítanak; jobbra pedig a Királyhegy emelkedései dagadoznak mind a Tátra mind a Királyhegy mozdulatlanok, — az állandóság és örökkévalóság képei. Középett a Poprád völgye szélesedik ki mindinkább, mely a Tátra lábai alatt terjedez kelet felé, — a Felső-Szepesnek nagy bölcsője.

Nyilván a Vág mentében jutottak oda egyszer amaz első német lakosok is, a kik a későbbi tudósaik által úgynevezett Pentapolist (Öt várost) alapították, úgymint Felkát, Poprádot, Szepes-Szombatot, Sztrázsát, Mateóczot, a melyek német nevei, Felkán kívül, Deutschendorf, Georgenberg, Michelsdorf, Matzdorf világosan hirdetik eredetüket. Talán valami György, Mihály és Mátyás valának első telepedők, s rólok származnak e városkák nevei. Honnan, Németország melyik tájékáról, költöztek oda nemcsak a Pentapolistnak, hanem az összes huszon-

négy szepesi városok első német lakosai s Lőcse meg Késmárk sz. k. városokéi, azt a hagyomány sem tudja, azt még a történelmi mese sem mondhatja meg; pedig az vajmi sok helyütt sokat tud, néhol azt is, a mi soha meg nem történt. Csak tudós elmélkedés találgatja ki azok eredeti hazáját. Még kevesebbé tudjuk bizonyosan, melyik árpádi király alatt jöttek be a szepesi németek, s vajjon hivatva indultak-e ki távoli hazájokból, vagy hivogatás nélkül jó szerencsére kerestek és találtak magoknak új hazát. Ismét csak tudós elmélkedés gyanítja, hogy a beköltözés II. Géza, Kálmán király unokája, idejében történt, a mikor az erdélyi szászok is a magyar korona legkelet-délebbi földjére szállottak. Az eszmélkedő történelem pedig ott látja már, midőn királyi kiváltságok először megemlítik. Azok tetemes szabadsággal ruházzák fel, jelesen, hogy saját jogi szokásuk szerint bírjanak és bírászkodjanak; hogy magok választhassák lelkészeiket, s a tizedet azoknak fizessék, ne a püspöknek, vagy tized helyett szántóföldeket hasítsanak ki számukra az illető határból; hogy a huszonnégy városka bírái évenként a közös ügyek elintézése végett, úgymint a census lerovása s a hadi jutalék kiszolgáltatása végett, a tartományi ispánjuk elnöklése alatt gyűlést tarthassanak, hol Lőcsén hol Késmárkon. De bár nyelvök, meg községi és tartományi életök különböző vala is a megyék nyelvétől és jogi szokásaitól: a szepesi németek lelke annyira összeforrott Magyarország lelkével, hogy ettől csak megsemmisülés szakaszthatná el őket. »Áldjon vagy verjen sors keze, itt élned halnod kellett igazán mindenkor a szepesi németek jelszava. Nem kelle azt nekik soha másoktól eltanulniok; sőt ők fognák azt jövőben, ha válságos idők ismét bekövetkeznének, még másoknak is tanítani. A Poprád vize kisiet ugyan ma is az országból, a mint kisietett a XII. és következő századokban s kisiet bizonyosan a századok végeig; de a szepesi németek vágya nem követi a Poprád habjait, hanem a Tátra felséges arcán lelkesül, mely mindig Magyarország felé néz; s bármeddig borítsák is sötét felhők, de csak egy napsugár érje, s újra Magyarország, és csakis Magyarország felé mosolyodik. S ha mondom, hogy a magas Tátra képén lelkesedett meg a haza iránt Haberern Jonathán is, a kinek emlékezetét ma ünnepe-

jük, száz meg száz szepesiek lelki állapotját jellemezem, akár híresek lettek, akár nevöket úgy mint tetemeiket ismeretlen lant feledteti.

Haberern Jonathán négy fitestvér között második, 1818. januárius 17-én született Felkán, a Pentapolis egyik városkájában. Atyja Haberern Pál takácsmester, anyja Seltenreich Zsuzsánna. Mindkét szülejének egy-egy elődje lelkészi hivattal viselt volt; jelesen egy Haberern 1732-ben külföldi egyetemekre utazék, s azután szepesszombati lelkész lön; anyjának elődje pedig, Seltenreich József, 1674-ben, a szomorú üldözés korában, más lelkész társaival együtt, száműzetésbe kenyszerüle menni, Felka városa bizonyítványt adván neki, hogy ártatlanul szenved (»unschuldig ins Elend verjaget«).

A szepesi szorgalmas nép földművelésből s a czéhek oltalmában eléggé virágzó iparból élt azelőtt, mely ipar azonban már e század második tizedében hanyatlani kezdé. A francia háborúk befejezte után a gyáripar mind erősebben kifejlett, elnyomván a czéhek gyengébb iparát. Nálunk azonban csak ezen gyengébb iparnak kimulását, de nem a gyáriparnak keletkezését tapasztaltuk. Elmúlt volt az az idő, midőn p. o. Késmárkon a választott község nem tarthat vala gyűlést a debreczeni vásárok alatt, mivelhogy a választott polgárok legnagyobb része mint szűcsök, kalaposok, posztósok, vászonfestők stb. oda vala vásárban. A takácsság tehát e század első tizedében nem nagyon gazdagithatta többé a mesterét.

Protestáns kis községnek valóban lelkei a jó tanító és jó prédikátor. Jonathánunk tanítója Scherfel Pál vala, ki a nagyobb fiúkat latin nyelvre is tanítgatá. Klein Sámuel pedig, a »Tentamen juris Ecclesiastici Aug. Confessionis in Hungaria« szerzője, s történelmi források gyűjtője — miben a múlt század második felében s e század elején több szepesi evangélikus lelkész fáradozik vala, levelezője lévén Cornidesnek, Engelnek, Schwartnernek (hogy itt csak ezeket említsém), Klein Sámuel, a kinek fia Ernő most Feszler magyarországi historiájának átdolgozója, oly buzgó lelkész vala, hogy emlékezetét a most élő nemzedék is áldja. Scherfel tanácsára Haberern atya Jonathán fiát 1829. szeptember elején Késmárkra vivé az ottani evangélikus iskolába, mely a felsőbb philosophiai, theologiai sőt

jogi osztályokkal együtt Lyceum vala. Az akkori felosztás szerint a syntaxis első évébe jutott Jonathánunk egy lelkes tanár, Nadler Ferencz, keze alá, ki nem rég Jénából tért volt vissza, teli lelkesedéssel a tudomány és szeretettel a tanítványok iránt.

A szépesi városkák és helységek úgy vannak építve, hogy a lakó házak megett udvar és istállók, s ezek megett palánkos köz után gabonás csűrök következnek. Ez épületek hosszú sorai egymáshoz szoronganak a helység egyik végétől a másikáig. A tűzvészek azért gyakran nagy pusztítást tesznek. Ilyen tűzvész hamvasztá el 1830. április 17-én Haberernék házát és hozzátartozó épületeit is. A füstölgő üszkők között szomorúan kijelenték a szülék Jonathánnak, hogy ezentúl nem folytathatja többé Késmárkon a tanulást, mert oda lett mindenök. Kleinnek és Scherfelnek biztatásaira mégsem vonák el fiokat a további tanulástól. Az 1832/3 iskolai évet a miskolci evang. algymnasiumban, Nagy Mihály vezetése alatt, tölté ki. 1833-ban ősszel visszatérvén Késmárkra, ott folytatá tanulását Zsitkovszky, Kralovánzsky, Benedikty, Mihályik és Józsa alatt egész 1838-ig, az utolsó években a Darvas fiaknak magán nevelője és tanítója lévén.

1838. júl. 17-én Tiszóczon, Jozéffy Pál superintendens előtt, az úgynevezett »candidatusi exament« állván ki, Jénába utazék, a hol egy évig a theologus és egyházi történelem írója Haase, az akkor már ősz philosophus Friés, a philologus Göttling és mások valának tudományos vezérei. A jénai híres tanárok, mint más egyetemek tanárai is, nem restellik vala bizonyos időkben lakásaikon fogadni az ifjakat, s velök nem mint tanárok, de mint társak, tudományos működéseikről beszélgetni, s nekik útmutatást és tanácsokat osztogatni. Gyümölcsözőbbek valának e társalgások a nyilvános előadásoknál.

Rövid idő alatt lehető sokat, s lehető sokaktól is tanulni, jó vagy rossz szokásuk a magyarországi ifjaknak a német egyetemeken. Jonathán is Jénából Tübingába vágyakozott, a mit az Iglón lakozó Trangous Lajos kapitány segítségével, ki a szükséges költséget előlegezte, megis tehete. Trangous Lajos emlékezetét még hangosabban hirdeti az iglói evang. főgym-

nasium, a mely az ő alapítványából keletkezett és áll fenn. Tübingában a héber philologus és historikus Ewald, azon kívül Walz és Tafel valának fő tanárai és vezérei. 1841. tavaszán Berlinbe is elmene, a hol Boeckh-nek Pindaros- és Platon-féle magyarázatát és Schelling-nek előadásait hallgatá. Schellinget t. i. akkor mint a böleselő tudománynak legteljesebb kijelentőjét csodáljak vala ifjak öregek, kicsinyek nagyok. Mi is itthon az Augsburger Allgemeine Zeitung Beilag-jait lesve lessük vala, a melyek Schelling előadásait, mint a nap eseményeit, közlék.

Hazatérőben 1842-ben Jonathánunk Münchenben is néhány hetet, az ottani gyűjtemények látogatásával tölte. Haberern Jonathán tehát három egész évig mulatott német egyetemeken, mit maga sorsabeli nem sok ifjú tehet, a ki Magyarországból indul ki a tudományok bő forrásaira. E három év mintegy nyájas hosszú tavasza Haberern életének, a melynek dús vetése a következő éveinek aratását biztosítá, s a melyre életének utolsó perczéig örömmel vissza-vissza emlékezett. Ily visszaemlékezése nyilatkozék itt is az Akadémiában, az Edvi Illés Pál fölött tartott emlékbeszédében, midőn felkiált: »Külföldi egyetem! ez volt a bájzó, mely a candidatus napjait szépitette, mely éjjeli álmain keresztül fonódott, mely nélkülözésekre s évek feláldozására birta. Mert általános volt a gondolat, hogy a leendő pályára a külföldi egyetem adja meg az igaz avatást.«

Hazatérvén, Haberernnek, a kinél érzékenyebb lelkiismeretű ember alig lehet, fő gondja vala, megtéríthetni Trangous kapitány nagylelkű előlegezését, a melynek köszönheti vala, hogy annyi ideig tartózkodhatott a német egyetemeken. Szívesen elfogadá tehát 1842. őszén a gróf Mikes-család meghívását Erdélybe, Magyar-Csesztvére, a hol is három évet töltött. Kitünő növendékét, Árpádot, dicsérettel emlegeti saját jegyzeteiben, a melyekből kitűnik, hogy a grófi család kebelében nagyon jól érezte magát. 1845-ben visszatére Magyarországra, jelesen Pestre. Szirmay Ádám, akkori septemvir és az evangélikus négy szuperintendentia fő felügyelője, István fiának nevelése folytatására és befejezésére szólítá fel, mit Haberern elfogadott. Szirmay Ádám 1848. tavaszán meghalván, végren

deletében úgy intézkedék, hogy fia, mentorjával együtt okvetetlenül külföldi egyetemekre menjen. Ez óhajtsáknak csak 1849. novemberében lehetne megfelelni, miután t. i. mind a nevendék mind a mentora részéről teljes igazolás jutott volt báró Gehringerhez, a ki akkor a politikai igazgatás élén áll vala, hogy ők 1848. és 1849. alatt semmiféle mozgalomban részt nem vettek, egy évig való engedelem adaték nekik külföldi egyetemeken való tartózkodásra.

Az első félét Berlinben tölték; Haberern együtt járván növendékével az előadásokra. Massmann a »Berlinische Gesellschaft für deutsche Sprache« című társulat elnöke felszólítására Haberern annak egyik ülésén »Élet- és természetképek«-et olvasa fel Szepesből. Annyira tetszetek azon képek, hogy a társulat őt 1851. febr. 20-án rendes tagjává nevezte ki. A másik félére Bonnba költözének tanulmányozóink, a melynek eltöltével vissza kellett volna térniök a hazába. De hathatós közbenjárásra még egy évig való engedelmet nyerének külföldi utazásokra. Ezt az évet utazóink Francia, Angol- és Skótországokban tölték el, s Helvetián keresztül 1851. őszén térének hazájokba vissza. Haberernre nézve ez a két esztendő alig ha még nyomósabb nem vala az előbbi három esztendei tanulásnál. Mind tudományos készülésénél, mind egyéb tapasztalásánál fogva is tanári pályára sok másoknál hivatottabbnak méltán érezheti vala magát. Feléje is fordult hamar a közbizodalom.

Ugyanis 1852-ben a békési evangélikus esperesség, a mely időszerint az ifjabbak egyike, de lélekszám szerint már legnépesebb evang. esperesség az országban, s míveltségi hatása szerint, mint általában Békésmegye, igazán egyik zászlóvivő a haladás pályáján, — a békési evangélikus esperesség a szarvasi gymnasiumra philologiai tanárnak hívá meg. Haberern, mint maga mondja, hamar meggyőződött, hogy ez a gymnasium »postulatum« az alföldre nézve, azért ott marada, jóllehet a Dunántúli evang. kerület már 1853-ban Sopronyba hította. Lelkiismeretes és buzgó hivataloskodása, szép lelke és nagy tudománya által kivívta magának nemcsak tisztársainak, hanem az egész esperességnek őszinte szeretetét és becsülését, úgy hogy őt 1854-ben a főgymnasium igazgatójává tevék.

Ugyanazon év április 17-én Liedemann Róza, az előkelő pesti kereskedő Liedemann Ferencznek leánya, lőn hitvestársa, s egész életén át mintegy őrző anyyala. 1857-ben újra Sopronba hívák meg, valamint 1858-ban Eperjesre kapott meghívást. Mégis azon év végén odahagyá Szarvast, a hol szép áldással működött volt s Pestre költözék az egyesülni akaró protestans theologiai intézetben a philosophia és görög nyelv rendes tanárának. E határozatra nyilván családi viszonyai szintannyi hatással lehettek, mint azon igen jogosult vágya, akadémiái intézetben, tehát már érettebb hallgatók előtt a philosophia tanait adni elő; ugyanazon hallgatókat a görög irodalom hervadhatatlan virágu kertjébe vezetni be. Az az intézet az 1848. előtti mozgalmas időben nagy szóval indítványozott s némi lelkesedéssel felkarolt egyesült protestans akadémiának gyenge kezdete akart volna lenni, a mely úgy az elméket mint az anyagi erőket lassankint magához vonja, s hangos szavalások nélkül de buzgó cselekvéssel alapítsa meg az Egyesület szellemi és tudományos műhelyét, a melynek hiját lehetetlen nem éreznie monnó protestans felekezetnek a magyar hazában. De a gyenge kezdet leginkább az evangélikusok részéről nem erősödhetvén meg, Haberern 1866-ban önként hagyá el az állását.

A reá következő évben, 1867. januárius 30. a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjainak sorába választá meg; majdan 1871-ben a pesti királyi egyetemnél a görög philosophia magán tanárul való képesítése által újabb sarkantyút nyert, munkásságát határozott irányban kifejtteni. A görög philosophia és történet vala most buzgó tanításának tere, szinte halála napjáig. De az evangélikus egyház közgyűlése is folytonos bizodalommal viseltetvén iránta, egyetemes iskolai és tanár-vizsgáló bizottságainak állandó tagjává tevő. Benne vala egyszersmind a protestans országos árvaház igazgató választmányában is. Minden helyen a kötelesség lelkiismeretes teljesítése úgy tűnik vala ki, mint Haberern jellemének tulajdonsága. Halálát, mely 1880. ápr. 8-án bekövetkezék, nem hosszú betegség előzte meg.

A tudományos akadémiák, létök és rendeltetésöknél fogva, írókat választanak be kebeleikbe; választásaikban tehát

írói érdem dönt. Midőn akadémiánk Haberernt levelező tagjai sorába iktatta, megválasztását nem a férfi erkölcsi jelessége, nem a tanár lelkiösmeretes buzgósága határozá el, hanem írói tevékenysége. A tanító, ha nem író is egyszersmind, bár elméjével vagy két emberöltő ifjúságát vezeti is, s leginkább előteremti a jövőndőt: hire megmaradására, mi az ő és új kor felfogása szerint, halandónak legragyogóbb díja, nem sokat tehet. Midőn a művész a művét szemléletre állítja ki, büszkén jegyzi alája nevét, s mi a művészt dicséjük; midőn a tanító legjobb tanítványt ad is a hazának, inkább a tanítványt becsüljük. Akadémiánk is nem a tanító Haberernt, hanem az író Haberernt választotta tagjává.

Haberern Jonathán irodalmi tevékenységének minőségi és mennyiségi képét a következő adatok teszik ki:

Molitorisz emlékére beszéd, Szarvason, 1856-ban.

Melanchton Fülöp, élet- és korrajz, Pesten, 1860.

Erkölcshölcészlet alapvonalai, Martensen után, Molnár Aladárrel együtt, Pesten, 1864.

Aristoteles három könyve a lélekről, Pesten, 1865.

Bibliai kézikönyv, kalauzál a szent írás tanulmányozásához, melynek szerzője Angus György, a Royal Asiatic Society tagja, Pesten, 1866. Életirási jellemrajzi adatul közlöm a 735 lapnyi 8-rétű könyvnek »Előjegyzetéből« Haberernek vallomását: »Midőn a bizalom hozzám fordult ezen felszólítással, magyarítsam a terjedelmes angol művet s tegyem hozzáférhetővé nálunk is azon keblek számára, kik a fölszinnel be nem érve, mélyebben akarnak behatni az igazságba: főleg két ok indított a komoly munkának elvállalására. Az első, hogy alkalmat nyertem lelki tartozásom lerovására azon dicsőült jellemek irányában, kik engemet a keresztyén szabadságban és szeretetben neveltek, s nekem az okmányokat és forrásokat kinyitották. — Másodszor, irodalmunk nagyon gazdag prédikációkban és alkalmi beszédekben, de szegény nagyobb rendszeres művekben. A dogmatikák, melyek az utolsó három tizedben megjelentek, ridegségöknél fogva nem melegíthetnek, homályos bizonytalanságuknál fogva nem hathatnak az életre. Angus műve úgy az érzelem mint az értelem fanatismusa nélkül van írva. Az okmányok alapján mutatja ki az ígéreteket

és az ígéretnek teljesülését. Higgadtan és a meggyőződés melegével értesít a könyvek keletkezéséről s adja azoknak tartalmát. Mindenben egy nagy elvből indul ki, mindenütt egy magasztos czélt tart szem előtt.«

A reákövetkező évben, azaz, 1867-ben lön Haberer akadémiánk tagjává.

Mellőzvéa a Curtius görög syntaxisának átdolgozását a VIII. eredeti kiadás bővítésével, valamint ugyanazon szerző görög grammatikájának magyar kiadásai körül ismételt javító munkálkodását, annál inkább kiemelem Haberernek következő fordításait:

Aristoteles politikáját, bő bevezetéssel és jegyzetekkel, Pesten, 1869-ben, és

Aristoteles Nikomachoszhoz címzett etikáját, Pesten, 1873-ban. Továbbá az illető osztályok megbízásából emlékbeszédet tartott itt 1872-ben Edvi Illés Pál, meg 1876-ban báró Prónay Gábor fölött.

A szepesi születésű Haberer mint magyar író lett a magyar Akadémiának tagjává. Ez egy ethnosi fordulatot jelez, melyet ez alkalommal helyén van kiemelni. Szepesben a XVI. és XVII. századokban, sőt még a XVIII. század első két tizedében is a magyar nyelv, ha nem is a népnek köznyelve, de a nemes birtokosoknak mintegy anyanyelvök volt; a tudósok előtt pedig irodalmilag oly ismeretes nyelv vala, mint akár a latin. A Thurzók, Tököliek levelezései magyar nyelven folytak; a kisebb birtokosok amazok példáját követték. Fröhlich Dávid előtt, a »Caesario-regius mathematicus per Hungariam« s 1631—1646-ig a késmárki iskolának igazgatója előtt; a löcsei Breuerék előtt, mind az atya Lőrincz, a ki 1630-ban a híres Breuer-féle nyomtató műhelyt állítá fel, mind fia János előtt, a ki azt a nyomtatót leghiresebbé tevő egész Magyar- és Erdélyországban, nem valának idegenek a magyar nyelv és magyar irodalom. Páriz-Pápai Ferencz Dictionarium Latino-Hungaricumának első kiadása Breuer Jánosnál jelent meg, Lőcsén, 1708-ban. S ő e szótárnak nemcsak üzleti kiadója, hanem szellemi közremunkálója is vala, mit levelezései Páriz-Pápai Ferenczcel és Tsétsi János, híres pataki tanárral,

tanúsítanak. *) A hunfalvai születésű Székely András, Arndtnak híres munkáját: »Az igaz keresztyénség«-et magyarra fordította, beléhalván e munkába 1713-ban. Ingyen se gondolja senki, hogy ez a Székely és általában a szepesi Székelyek, az erdélyi székelyektől származtak volna oda: eredeti ős lakosai azok a Szepességnek. Ámde azon szepesiek között, a kik 1732—1832-ig éltek, s a kiket Melezer Jakab a »Biographiceu berühnter Zipser« című munkájában (Kassán, 1832) felhoz, alig találunk olyat, a ki magyarul is irt volna. A XIX. század harmadik tizedétől fogva, tehát igazán Akadémiánk fennállása óta, nagy ethnosi változás történt; s ezen változást jelzi Haberernünk irodalmi működése is.

Egy német munka jelent meg azonban ő tőle is. Elmondtam, hogy 1851-ben Massmann felszólítására egy berlini társulatban »Szepesi élet- és természeti képek«-et olvasott fel. Ezeket a Lőcsén megjelenő »Zipser Anzeiger« 1866. deczemberi és 1867. januáriusi számaiban kiadta. A fiú ragaszkodás melegével áthatott emlékezetből vannak rajzolva e képek, a melyek a kis városi lakosok érzelmes és jámbor-vallásos életét a legbensőbb viszonyban tüntetik fel a környékező nagyszerű természettel.

Magyar írói működésének legnagyobb része azonban Aristoteles magyarázása körül forog. Említém már, hogy lefordította és közretette a »Lélekről való három könyvet«, a »Nikomachoszhoz címzett ethikát«, és a »politikát«. »Aristoteles nekünk is élő tanító, ha képesek vagyunk tőle tanulni, úgymond igen helyesen a »Lélekről való könyv« bevezetésében.« S így folytatja: »Aristotelesnek rhetorikáját és poetiká-

*) Bod-Péter a Párizspápai Szótárnak újabb kiadója (Nagy-Szeben, 1767) az előszóban mondja, hogy az első kiadásban »quantitates Syllabarum, diphthongis et positione carentium, adjectis Johannes Brewer typographus, cunus industriam approbavit corrector Joh. Tsétsi professor Patakensis literatissimus, laudavit auctor viso specimen. Hungaricam orthographiam secundum regulas Tsétsianas a se vehementer cum vidisset adamatas, typographus magna cum diligentia adhibuit ac secutus est.« Bod kezénél vala Breuter János, Tsétsi János és Páriz-Pápai Ferencz levelezése (fasciculus literarum). Hol vannak most ezek?

ját már birjuk ugyan, *) de philosophiai könyvein még zár van mi nálunk. Én nem akartam mást, mint kulcsot nyújtani, annak megnyitására, s hozom a Lélekről való három könyvét, adván az eredetivek hü fordítását. Utat nyitok a műfordítóknak.« Ugyanezt mondhatta volna az Ethika és Politika fordításairól is. — Székkfogaló értekezése hasonlóképen, melyet 1867. június 17-én felolvasott, *Aristotelest és az ő befolyását tárgyalja az új bölcsészetre és az életre.* »Eredetinek lenni, úgymond itt, kevés kiváltságosnak tulajdona, s ritka azok száma, kik hivatva vannak az emberiség haladásának új utakat jelölni ki. Az a feletti fájdalomt enyhíti azon lassan megerősödő meggyőződés, hogy nem kis szerencse a messzelátó és irányadó kalaúzokat megérthetni, s értelmektetésüket közvetíthetni; hogy az is ethikus cselekvény, ha őket magyarázván, törekvési vágyat keltünk s ösvényt egyengetünk azoknak, kikre a történelem számot tart, hogy égtisztaságra derítsék fel azt, mi ezerek kebelében homályosan pittymallott« Mondják, hogy a föld valamennyi népe közt a görög az élet álmát legszebben álmodozta; hozzátéhetjük, hogy legszebben gondolta is. Esméknék élt, eszméket valósított, mértéktartást tanított s képviselt s az emberi szellem minden mozzanatának monumentális kifejezést adott.« Aristoteles pedig nemcsak a görög tudományok legteljesebb képviselője, hanem egyszerűsmind az általános emberi értelemnek oly hatalmas kijelentője, hogy az új tudományok is reá mint saját gyökerekre visszavissza pillantanak. A ki tehát Aristotelest nyelvünkre fordítani igyekszik, még ha igazán csak úttörő, sőt ha csak figyelmeztető volna is, méltóvá lesz, hogy irodalmi történetünk az emlékezetét megőrizze.

Aristoteles azon három műve, a melyet Haberern fordításában olvashatunk, legbelsőbb kapcsolatban van egymással, egyszerűsmind olyan tartalmú, melyhez, úgy szólván, a magán- és közélet minden percében folyamodhatunk, ha képesek vagyunk, mint Haberern mondja, tőle tanulni: »Ha elfogadjuk,

*) A Kisfaludy-Társaság kiadta »Széptani Remekirók« I. kötetében, ott van a Poétika Hunfalvy Pál által fordítva; II. kötetében a Rhetorika, Kis János által fordítva.

hogy a szépekről és tiszteletre méltókról való ismereteink egyike vagy több elmeélt kíván, vagy jobb és kitünőbb a másikonál, így szól maga Aristoteles: úgy a lélekről való tudást mind a kettőre nézve, igazán első helyre kell tennünk. Mert ez a tudás vezet minden igazságra, leginkább pedig a természet felfogására; hisz a lélek minden élőknek az elve. Az emberben mind egyesül, a mi a lelkes állatokban is meg van, s ahhoz még a gondolkodó értelem, mint saját tehetség járul. Az emberi lélek tehát az embernek teljes mivolta; az magában egyesíti a növényekkel közös tápláló tehetséget s a lelkes állatokkal közös érző, kívánó és mozgó tehetséget, s összefoglalja a gondolkodó értelemmel vagy az értelmes észszel, a mely független a testtől és halhatatlan, holott a tápláló, meg az érző, kívánó és mozgó tehetségek a testtel együtt enyésznek el.« — Ez az aristotelesi felfogás kételkedőkre, talán nevetőkre is talál, pedig magával Aristotelessel igazolható. Az Aristoteles tápláló, meg érző, kívánó és mozgó tehetsége csakugyan Aristoteles tetemeivel együtt elenyészett, de a mit gondolkodó értelme létrehozott, az nem enyészett el, az most is él és oktat bennünket; tehát Aristoteles értelme csakugyan halhatatlan. — S így foly tovább okoskodása, jelesen az Ethikában:

»Minthogy az értelem vagy ész az emberi lélek legfőbbje, azért az ész a legnagyobb boldogság elérését is eszközli. Az észszerűt mindenkor az akarat tárgyává tenni: erény s az erény gyakorlásából okvetetlenül a legfőbb kedvtelés folyik, s az az emberi fő boldogság »Mindnyájan a léleknek azon mivoltát, melynél fogva az ember igazságosan cselekszik, igazságosságnak nevezzük, az ellenkezőt igazságtalanságnak. Külömbőség van a tudomány, ügyesség és a mivolt között; a két előbbi az ellenkezőre is képes, nem úgy a harmadik, p. o. az orvos nemcsak gyógyítani, hanem betegséget is tud okozni, ámde az egészség nem lehet betegség is, valamint az igazságosság nem lehet igazságtalanság is Az igazságosság teljes-tökéletes erény, nem csak a cselekvőre, hanem másokra nézve is. Azért leghatalmasabb, melynél se az esti se a hajnali csillag nem ragyogóbb, s melyről a közmondás is azt tartja:

Az igazságosságban össze van foglalva minden erény. Tökéletes azért, mert valamennyi erény között egyedül az czélozza a másnak javát. Leggonoszabb az, ki mind magáéira mind másokra nézve igazságtalan; de legjobb nem az, a ki a magáéira nézve jó, hanem a ki másokra nézve is jó, mert az nehezebb. Az igazságosság tehát nem része az erénynek, hanem az összes erény; valamint ellenkezője is, az igazságtalanság, nem része a rossznak, hanem az összes rossz.«

Az igazságosság azonban csak az állami közösségben valósulhat, mert az ember állami életre van teremtve, azért *politikai állat*. »A ki, úgymond Aristoteles, mivoltánál fogva nem képes másokkal egyesülni, tehát állami közösségben élni, vagy nem kénytelen reá, mivel maga magának elégséges, az nem is ember, hanem vagy barom, vagy isten.« Látjuk ebből is, mennyivel alaposabban fogja fel Aristoteles az ember természetét Rousseau-nál, a ki az állam eredetét szerződésből származtatja. S minthogy Rousseau-t emlitem meg, nem kell felednünk, hogy Verbőczy (Prologus I.) nemcsak Aristoteles szerint okoskodik, hanem ki is írja, mit a régi magyar fordításból vett idézet *) bizonyít. »Az igazság (justitia) az ember tökéletes és szüntelen való akarata, mely szerint mindennek az ő igaz sajátját megadja« »Sőt az igazság az emberben oly gyakorlott jószág (habitus bonus), melyhez képest mindennek megadja az ő méltóságát.« A hol az igazság vagyon, minden egyéb jószág (virtus) ott található. A minthogy Hesiodus verse is tartja:

Az igazság minden egyéb jószágos cselekedetet is befoglal magában.« **)

*) Decretum juris consuetudinarii inelyti regni Hungariae et Transylvanie, azaz Magyar- és Erdélyországnak Törvénykönyve, melyet írt Verbőczy István 1514. Esztendőben, mostan peniglen kinyomatott Fodorik Menyhart, Debreczenben, 1639.

**) Érdekes tudnunk, hogy Verbőczy milyen Aristotelesi latin kiadást használt. Ezt pedig abból olvashatjuk ki, hogy azt a verset, melyet közmondásinak mond Aristoteles (*κακομαχόμενοι φέρων Έρ δε δικαιώσεν σολλήβδην πάσ' ἀρετήν σι*) Verbőczy a királyhoz írt ajánlatában Eurípides-nek tulajdonítja («Quam (justitiam) ait Euripides Hespero ac Lucifero magis esse mirabilem). A Prologusban ugyan Hesio-

Az Újhódás (renaissance) korában tehát Aristoteles nem vala ismeretlen minálunk. De bár azután sem mellőzhettek soha is, tudósaink mégsem valának, kik mint Hugo Grotius vagy Montesquieu, munkáikat Aristoteles Ethikájára és Politikájára építették volna. Egyetemünk is, legalább tudomra, felette keveset gondolt Aristotelelssel, jóllehet épen Ethikája és Politikája majdnem mellőzhetetlenek valának. Érdemnek kell tehát már azt is tartani, hogy Haberern föl mert lépni Aristotelesi fordításokkal. S merete a legnagyobbat is e tekintetben, merete Aristoteles metaphysikáját fordítani.

Székfoglaló értekezését arval végzé ugyanis: »Aristoteles psychológiája a magyar közönség kezeiben van: kész metaphysikája is s nyomtatását várja és kéri. Mit fogok még hozhatni, az a Tek. Akadémia pártfogásától és az élet urától függ.« S hozott még két nagy munkát Aristotelestől, az Ethikát és a Politikát. De a Metaphysikát, a melyhez, úgy látszik, életének számai ragadtak volt, nem hozhatta. Tizenkét év múlva, mely idő alatt folyvást igazgatott a fordításán, az Akadémiának nyújtá be kiadás végett. Egyik bíráló, a másik helyeslő bíráló ellenében, keményen elítélte a munkát. Ez oly nagyon megsebzé Haberern túlságig érzékeny lelkét, hogy a már bizonyosan benne lappangó betegség erőt vett rajta.

Az eredetinek hű fordítása! Mily egyszerű követelésnek látszik az, mégis mi sok bajt rejt magában! Hű fordítás lehet szó szerint, de lehet értelem szerint is: melyiket követeljük kivált Aristotelesnél? A szó szerinti hű fordítás igen sokszor érthetlenség a magyarban; az értelem szerinti hű fordítás

dust említi meg, mint a vers szerzőjét, de az eredeti görögben se Euripides se Hesiodus nincs megnevezve. Úgyde Velenczében 1507-ben ismét kiadák Aristoteles munkáit latin fordításban, a melyben többi közt Argyropyus fordításai is (Metaphisicæ libri XII, és de Coelo et Mundo libri IV.) ott vannak. Argyropyus Euripidesnek tulajdonítá ama verset; Verbőczy tehát nyilván ezt az 1507-évbeli velencei kiadást használta. Hisz az 1507: 20 bizta volt meg Verbőczyt az ország törvényes szokásainak egybeszerkesztésére.

Érdekes azt is tudnunk, hogy Argyropyus a de Coelo et mundo libr. IV. Janus Pannonius meghagyásából fordította latinra (latine conversi sunt jussu Joannis Pannonii, Archiepiscopi Strigoniensis. Buhle, Arist. Opera omnia Græce. Bipontii 1791. I, 215.)

megint abban akad meg, hogy vajmi sok-sok helyt felette bajos meghatározni a szövegnek valódi értelmét. Minden nyelv, a görög szintúgy mint a magyar is, az »öntudatlannak« igen sok philosophiáját mutatja fel; minden nyelv sok bölcseséget hozott elő, mielőtt a tudós eszmélkedés csak nyilatkozni is kezdett. Aristoteles a maga nyelvének bölcsességét fel- és elfogadván, grammatikai alapokon építette föl a logikai rendszert s a görög nyelv csodálatos bőségével oly éles okoskodásokba bocsátkozhatott, hogy szinte utóérthetetlen. S még azon a görög nyelven is túl ment, szavainak a szokás szentelte értelemről különböző értelmet tulajdonítván, néha új kifejezéseket is alkalmazván. Ehhez járul, hogy Aristoteles munkáit nem mind úgy birjuk, mint a Platonéit, saját írása után, hanem többnyire csak tanítványainak jegyzései szerint. De azokban az eszmék és gondolatok, mint az éjszaki villámok, oly fényesek, hogy minden kornak gondolkodóit álmélkodásba ejtették és ejtik.

A magyar nyelv is sokat bölcselkedett, mielőtt a magyar tudomány csak felezmélhetett volna. De a magyar nyelv bölcselkedését Haberern nem foghatta fel egészen, a miért nem szabad őt elitelnünk, mert sem én, sem Brassai, sem tudomra, senki más, nem birjuk még felmutatni a magyar nyelvnek összes bölcselkedését. De lassankint mind jobban-jobban belémlyedünk a magyar nyelv bölcselkedésébe. S a ki Haberern után fog majd Aristoteles fordításába, az teljesebben kell, hogy bírja a magyar nyelv bölcselkedését, hisz már Habererntől is tanulhat, s az mind világosabban lát majd az aristotelesi homályokban is. Legyen igazzá a jelszó, melyet Xenophanes őt székfoglalója elibe Haberern: *Χρόνος η̄τρούντε; ε̄ργόλοζουσιν̄ ζ̄μειρον*, azaz a kutatók idővel találják meg a jobbat. S mint-hogy ez a jelszó csak úgy válhatik igazzá, hogy az utóbb érkezőket mások megelőzték: azért Haberern Jonathan is méltóvá lett, hogy irodalmunk története tartsa meg emlékezetét.